

Ostatni opis polskich regaliów z roku 1792

Polska jest jedynym w Europie państwem, które nie posiada oryginalnych regaliów, a to, co pozostało za skarbcem koronnym, jest zaledwie znikomą częścią dawnego bogactwa przeszłości. Korony zawsze symbolizowały ciągłość historyczną, stanowiąc widzialne potwierdzenie suwerenności narodowej i państwowej. Grabież naszych regaliów, dokonana przez Prusaków w roku 1795, ma niemal symboliczną wymowę, wiążąc się w odczuciu współczesnych z upadkiem Rzeczypospolitej szlacheckiej. Zewnętrzne znamiona polskiej władzy monarszej uległy całkowicie zniszczeniu¹. Pozostały wątki przekazy ikonograficzne oraz lustracje skarbcia koronnego, zwracające szczególną uwagę na precyzyjny opis regaliów.

Po raz ostatni koronę i pozostałe insygnia wydobyto ze skarbcia koronnego na koronację Stanisława Augusta Ponia-

¹ Problem ten zasygnalizował M. Morelowski, *Losy skarbcia koronnego od czasu rozbiorów*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 9 (1929), Lwów 1930, s. 208; tenże: *Rozproszenie i częściowe ocalenie skarbcia koronnego na Wawelu*, "Czas" nr 39 z 19 II 1930. Ostatecznie sprawę wyjaśnił K. Estreicher, *Zniszczenie polskich insygniów koronnych*, *Przegl. Współcz.*, 1935, t. 52, s. 83-103; J. Willaume, *Echo przywłaszczenia oraz zniszczenia insygniów koronnych Rzeczypospolitej w świetle tradycji i źródeł*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sectio F, vol. 1970: XXV, s. 49-68. O legendzie koron, por. M. Rożek, *Tajemnice insygniów królewskich*, Kraków 1985.

towskiego, który za zgodą sejmu elekcyjnego koronował się 25 listopada 1764 roku w kolegiacie św. Jana w Warszawie. Insignia zapakowano do żelaznej skrzyni i na wozie z asystą konnej gwardii przewieziono do Warszawy. Były tam: słynna korona koronacyjna (corona privilegiata), berło, jabłko i Szczerbiec. Z końcem sierpnia (1764 r.) klejnoty pokazano na specjalnej wystawie przygotowanej w sali Senatorskiej Zamku Królewskiego w Warszawie. Prymas Władysław Łubiński pisał o tej osobliwej ekspozycji:

"Po obiedzie (25 VIII) byłem w zamku widzieć korony ze skarbu krakowskiego przywiezione i inne klejnoty Rzeczypospolitej w senatorskiej izbie, gdzie liczny konkurs był dam i państwa, aże biskup chełmiński nie znaleziony z kłuczem, kazałem otworzyć ślusarzowi. Oglądaliśmy koronę od Ottona cesarza ze złota czystego i drugą królowej, trzecią węgierską po Ludwiku, czwartą szwedzką arcypiękną po Zygmuncie III, piątą homagialną, dwa berła i cztery łańcuchy arcypiękne. Korony potrzebują reparacji; są i dwa światy okrągłe. Oddałem to wszystko do skarbowej komisji"².

W związku z przygotowaniem do koronacji, na polecenie Stanisława Augusta wykonano trzy szkice wyobrażające strój koronacyjny, tron, berło, jabłko, Szczerbiec i detale korony używanej tylko do koronacji³. Zaraz po uroczystościach odesłano regalia z powrotem do Krakowa. Sejm koronacyjny wyznaczył komisarzy do przeprowadzenia lustracji skarbcza koronnego i archiwum, zaznaczając przy tym, że po pobieżnych oględzinach i sprawdzeniu stanu przedmiotów z poprzed-

² Cyt. za F. Koperą, *Dzieje skarbcza koronnego*, Kraków 1904, s. 226.

³ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego - Gabinet Rycin: *Zbiór Stanisława Augusta* sygn. T.171 nr 134, 135, 136. Szkice wykonane są techniką mieszaną, tuszem i akwarelą. Na tece znajduje się napis: "3 pieces dessinees habillement du Roi Stanislas Auguste le jour de son couronnement (Explication en langue Allemande)". Por.: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 3, opr. T. Sulerzyska, Warszawa 1972, s. 66, poz. kat. 223-225, il. 223.

nim inwentarzem, potrzeba zadecyduje o spisaniu nowego inwentarza⁴. Komisarzy zainteresowały bardziej archiwalia niż korony. Zresztą za panowania Stanisława Augusta regalia-
mi się zbyt nie przejmowano. Bezpiecznie spoczywały na Wawelu. Raz jeszcze przywieziono koronę koronacyjną i Szczerbiec do Warszawy. Tym razem stały się rekwizytami dla Marcellego Bacciarellego, który wykorzystał insygnia do malowania portretu Bolesława Chrobrego, zdobiącego wraz z innymi monarchami podobiznami Gabinet Marmurowy na zamku warszawskim. Portrety królewskie powstały w latach 1768-1771, zatem w tym czasie regalia znajdowały się w Warszawie. Wówczas Bacciarelli wykonał rysunek korony koronacyjnej, opatrzony napisem, ponoć skreślonym przez samego Stanisława Augusta⁵.

Szczególne zainteresowanie skarbcem koronnym wykazał dopiero Sejm Wielki, a to z powodu krążącej wśród posłów złośliwej plotki jakoby podczas niedawnego przewożenia regaliów korony zaginęły. Plotkę zweryfikowano. 9 listopada 1791 roku polecono spisać inwentarz skarbcza, nadto nakazano regalia przenieść do Warszawy: "klejnoty zaś i inne mobilia Rzeczypospolitej służące przez samą komissyją tu w Warszawie pod trzema kluczami strzeżone być mają" stwierdzano w konkluzji konstytucji sejmowej⁶. Decyzja ta ze względów politycznych była w pełni zrozumiała, jako że Kraków od pierwszego rozbioru stał się miastem granicznym i w każdej chwili insygniom koronnym mogło zagrażać niebezpieczeństwo ze strony Austrii. Zalecenia sejmowego nigdy nie wykonano.

⁴ F. Kopera, *Dzieje skarbcza...*, s. 227-228.

⁵ W. Eliasch-Radzikowski, *Korony królów polskich*, Poznań 1899, s. 9. Rysunek Bacciarellego znajduje się w zbiorach Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Koronę repr. m.in. A. Fischinger, *Skarbiec koronny na Wawelu*. Przewodnik, Kraków 1962, il. 1. Szerzej o tym rysunku F. Kopera, *Tak zwana korona Bolesława Chrobrego*, Kraków 1898, s. 45.

⁶ *Volamina legum*, t. 9, Kraków 1899, s. 342.

Niebawem, w roku 1792 pojawili się na Wawelu komisarze sejmowi, wyznaczeni do spisania inwentarza skarbcza. Zajęli się tym kustosz skarbcza koronnego ks. Sebastian Sierakowski, generał Józef Wodzicki, Jan Nepomucen Horain i Tadeusz Czacki, który pełnił obowiązki nadzwyczajnego komisarza. Postanowiono też po raz pierwszy wystawić na widok publiczny insygnia koronacyjne w jednej z komnat zamku wawelskiego. Dnia 18 kwietnia notował współczesny "udali się na zamek (komisarze) i wszystek depozyt z skarbcza wyniesiony do sali w zamku na kilku stołach rozłożyli, które to klejnoty za biletami wszystkim oglądać dozwolone było. (...) Dnia 21 kwietnia rzeczy powyższe do skarbcza na powrót wniesione i zapieczętowane zostały"⁷. Bilety na tę wystawę rozprowadzał magistrat⁸. Pomiędzy godziną 10 z rana a 5 po południu krakowianie mieli możliwość obejrzeć polskie regalia.

Bałamutny, lecz nie pozbawiony swoistego uroku opis tej szacownej ekspozycji muzealnej dał kantor katedralny Franciszek Ksawery Kratzer:

"W sali audiencjonalnej kazali (Sierakowski z Czackim) urządzić trzy stoły, nakryte dywanami tureckimi, wyjętymi ze skarbcza koronnego i na tych ustawiono korony oraz inne insygnia. W tej liczbie zauważyłem koronę królowej Jadwigi, darowaną od króla węgierskiego; koronę hiszpańską, także darowaną; cesarską darowaną od cesarza niemieckiego Bolesławowi Krzywoustemu; szwedzką Zygmunta III; czeską, także dar nie wiadomo od kogo, i innych jeszcze kilka; wszystkie te korony były szczerokłote i drogiemi kamieniami gęsto nasadzone"⁹.

⁷ A. Grabowski, Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic, Kraków 1822, s. 319-324.

⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie - Teki Ambrożego Grabowskiego E 100, s. 15 (tu wklejony bilet na wystawę regaliów).

⁹ Pamiętniki kantora katedry krakowskiej, wyd. L. Siemieński, Biblioteka Warszawska, 1879, t. 154, s. 35.

Dane historyczne bardziej zaczerpnięto tu ze sfery mitologii niżli prawdy, niemniej relacja Kratzera daje wyobrażenie o atmosferze towarzyszącej tej niezwyklej wystawie, którą gromadnie zwiedzano.

Głównym zadaniem komisarzy było sporządzenie bardzo dokładnego inwentarza skarbcza, tym razem ostatniego w historii państwa polskiego, zawierającego precyzyjny opis regaliów. Inwentarz sporządzono w trzech egzemplarzach: jeden dla skarbcza koronnego, drugi złożono w Komisji Skarbu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, trzeci dla akt ziemskich krakowskich. Tekst sygnowali Tadeusz Czacki i Jan Nepomucen Horain. W drugiej połowie kwietnia inwentarz wpisano do ksiąg ziemskich województwa krakowskiego¹⁰. Ten wyjątkowo rzetelny i dokładny ostatni - do tej pory nie opublikowany - opis naszych insygniów koronnych pozwala nam wyobrazić sobie bogactwo polskich klejnotów koronacyjnych. Rozpoczyna się od opisu koron:

"K o r o n a p i e r w s z a, originalis sive privilegiata nazwana, od Ottona III cesarza Bolesławowi I Chrobrym zwanemu królowi polskiemu dana, a przy koronacji Najjaśniejszego Stanisława Augusta szczęśliwie nam panującego w roku 1764 obłąką złotą i części jednej dodaniem ozdobiona. Dzieli się teraz na części dziesięć, te wszystkie niżej tak się opisują. W części pierwszej (...): rubinów wielkich 7, mniejszych 8; szmaragdów małych 5, szafirów wielkich 3, mniejszych 8; pereł 10. Na pięciu perłach rubinów małych 3, szmaragdów na drugich perłach sztuk 4, na sztyfcie szmaragdy 4, na tymże sztyfcie perła 1.

W drugiej części (...): szafirów wielkich 3, mniejszych 7; szmaragd wielki 1, małych 7; rubinów większych 7, małych 7; pereł z rubinami i szmaragdami na wierzchu 7, pereł na wierzchu 3, sztyft na którym rubin 1, szmaragdów 3, perła 1.

W trzeciej części w roku 1764 dorobionej (...): szafirów wielkich 4, mniejszych 5, rubinów większych 7, mniejszych 7, szmaragdów mniejszych 8, pereł z rubinami 7, pereł na wierzchu 3, sztyft na którym rubinów 3, szmaragd 1, perła 1.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie - *Terrestria Cracoviensia Nova*, t. 59, s. 503-514. O wcześniejszych inwentarzach skarbcza, por. M. Rożek, *Z dziejów skarbcza koronnego do roku 1795*, *Życie i Myśl*, 1985, t. 34.

W czwartej części (...): rubinów większych 5, mniejszych 8, szafirów większych 3, mniejszych 5, pereł z rubinami, szmaragdami 7, pereł na wierzchu 3, sztyft na którym szafir 1, szmaragdów 3, perła 1.

W piątej części (...): szafir wielki w kaszcie średnim z wyróżnionym na nim lwem 1, szafirów mniejszych 3, szafirów małych 8, szmaragd większy 1, mniejszych 7, pereł z rubinami i szmaragdami na wierzchu 7, perły gładkie na wierzchu 3, w sztyfcie rubinów 2, szmaragdów 2, perła na spodku 1.

W szóstej części (...): szafirów wielkich sztuk 3, szafirów mniejszych po bokach 7, rubinów wielkich na bokach i w środku 5, rubinów małych 7, szmaragdów powiększonych 3, małych 8, pereł z rubinami i szmaragdami 7, perły na wierzchu gładkie 3, w sztyfcie szmaragdy 2, rubiny 2, perła 1.

W siódmej części (...): w środku szafirów większych 3, małych 7, szmaragdów małych 7, rubinów powiększonych 8, małych rubinów 6, pereł z rubinkami i szmaragdami 7, pereł na wierzchu 3, sztyft ze szmaragdem powiększonym 1, małych 2, rubin 1, perła 1.

W ósmej części (...): szafirów większych 3, pomniejszych 3, rubinów większych 5, mniejszych 10; szmaragd wielki 1, mniejszych 7; pereł z rubinkami i szmaragdami 9, pereł gładkich na wierzchu 3, sztyft szafir 1, rubinków 3, perła 1.

W dziewiątej części (...): szafir na środku wielki 1, po bokach pomniejszych 2, małych 6; rubinków pomniejszych 8, małych 6; szmaragdów powiększonych 2, małych 6; pereł z rubinami i szmaragdami 5, na wierzchu gładkich 3; sztyft na nim szafir większy 1, małych 2; rubinków 3, perła 1.

W dziesiątej części (...): rubinów większych 7, mniejszych 7; szafirów większych 3, mniejszych 7; szmaragd większy 1, małych 7; pereł ze szmaragdami i rubinami 7, pereł na wierzchu 3, sztyft, na którym rubin większy, mniejszych 3; perła 1.

Pałak szczerozłoty nowy jeden w roku 1764 dorobiony, wkoło utrzymujący koronę, dawniejszych dwa na krzyż idących, nad którymi jabłko z krzyżykiem. Ta korona podszyta jest aksamitem ponsowym z czapeczką do niej zrobioną. Na nią puzdro safianowe czerwone, wewnątrz aksamitem ponsowym wyklejone, z haczykami mosiężnymi na pół otwierające się.

K o r o n a d r u g a szczerozłota, której zażywają do koronowania królowej polskiej ma w sobie części osm. W pierwszej części (...): rubinów średnich 5, szafirów 5, pereł 6. W drugiej części (...): rubinów średnich 5, szafirów 5, pereł 8. W trzeciej części (...): rubinów średnich 5, szafirów średnich 5, pereł 8. W czwartej części (...): rubinów średnich 5, szafirów 5, pereł 8. W piątej części (...) szafirów 5, rubinów 5, pereł 8. W szóstej części (...): rubinów 5, szafirów 5, pereł 8. W siódmej części (...): rubi-

nów 6, szafirów 4, pereł 8. W ósmej części (...): rubinów 5, szafirów 5, pereł 8.

K o r o n a t r z e c i a homagialis szczerozłota ma w sobie części dziewięć, ze wszystkim kosztem Najjaśniejszego Pana zreperowana z przyczyny inwestytury księcia Kurlandzkiego. W pierwszej części (...): rubinów alias żarn 8, szafirów 2, pereł gładkich 9, sztyft złoty z perłą 1. W drugiej części (...): szafirów 5, rubinów 5, pereł 9, sztyft złoty z perłą 1. W trzeciej części (...) rubinów 5, szafirów 5, pereł 9, sztyft złoty z perłą 1. W czwartej części (...): szafirów 5, rubinów 5, pereł 9, sztyft z perłą 1. W szóstej części (...): rubinów 5, szafirów 5, pereł 5, sztyft złoty z perłą 1. W siódmej części (...): szafirów 5, rubinów 5, pereł 9, sztyft złoty z perłą 1. W ósmej części (...): szafirów 5, rubinów 5, pereł 9, sztyft złoty z perłą 1. W dziewiątej części (...): rubinów 2, szafirów 8, pereł 8, sztyft z perłą złoty 1. Ta korona zupełnie będąc zreperowaną wszystkie ma kamienie, że i najmniejszego nie brakuje. Aksamitem jest podszyta z czapeczką takową do niej. Puzdro na nią nowe z safianu czerwonego zrobione aksamitem ponsowym wyklejone, na 2 części otwierające się, z haczykami mosiężnymi.

K o r o n a c z w a r t a węgierska szczerozłota robota filigranowa po wierzchu w jednym cyrkule robiona, którego cyrkul przyozdabiają po wierzchu kwiaty, także filigranowej roboty, a osim części, między którymi dwie połamane, które fragmenta znajdują się w papierze, których ułomków małe z większymi jest ośm w tymże pudle schowanych przy koronie.

K o r o n a p i a t a szwedzka nazwana, wszystka na jednym cyrkule złotym, w której porcy wielkich pięć a mniejszych pięć, cała reparacyi potrzebuje. Na pierwszej porcyi większej (...): szmaragd wielki w tablice w szrodku przepadnięty 1, szmaragd drugi mniejszy nieszlifowany 1, rubinów większych i mniejszych 12, szafirów 12, diamenty konczaste 2, pereł gładkich 7. Ta część złamana, z powrotem przystosowana. W drugiej części mniejszej (...): szmaragdy wielkie nieszlifowane 4, szafir 1, rubinów 2, diament większy między rubinami 1, diament mniejszy między perłami 1, pereł 19, piórko złote nadłamane, drutem przytwierdzone. W trzeciej części (...): większej (...): szmaragd wielki na spodzie 1, szmaragdy mniejsze nieszlifowane na wierzchu 3, rubinów większych i mniejszych nieszlifowanych 11, kaszt próżny 1, diamentów konczastych na wierzchu 2, diament mniejszy między perłami 1, pereł gładkich 6. Wierzch tej części złomany, drutem przywiązany sztyft złoty. W czwartej części mniejszej (...): szafir większy 1, mniejszy 1; rubinów nieszlifowanych 2, diamentów między perłami konczastych 1, pereł 18, dziewiętnastej perły sztyft próżny, a ta część złamana drutem przewiązana. W piątej części większej (...)

szmaragd wielki nieszlifowany 1, szmaragdów mniejszych na wierzchu 1, szafirów 2, rubinów alias żarn 12, diamentów większych 2, diament mniejszy między perłami 1, pereł 7; ta część złamana drotom zaciągniona. W szóstej części mniejszej (...): szafir szlifowany 1, szmaragdy nieszlifowane 4, pereł 19, rubinów 4, diamentów 3; wierzch złomany teraz drotom spięty, w nim szafir nieszlifowany 1. W siódmej części większej (...): szmaragd wielki w tablice na spodzie w pół przetracony 1, szmaragdów na wierzchu mniejszych 3, szmaragd mniejszy na spodzie 1, szafirów 2, rubinów 11, diamenty większe konczaste 2, pereł gładkich na złotych sztyftach 4; wierzch tej części odłamany, drotom przypięty, w nim pereł 3. W ósmej części mniejszej (...): szafir szlifowany w szrodku 1, rubinów alias żarn nieszlifowanych 4, pereł na sztyftach złotych 10, wierzchu tej sztuki nie ma, a te przy niej w papierze. W dziewiątej części (...): szmaragdów wielkich nieszlifowanych 2, szafirów wielkich szlifowanych 2, rubinów nieszlifowanych 4, kaszty próżne 2, diamenty większe konczaste po bokach 2, diament mniejszy 1, pereł gładkich 11. Ta porcja złamana, drotowaniem przypięta. W dziesiątej części mniejszej (...): szmaragdów nieszlifowanych 4, szafirów wielkich 2, rubinów alias żarn 2, diament konczasty między rubinami 1, diament mniejszy między perłami 1, pereł 19. Kaszyczek złamany u wierzchu, drotom spojony. Fragmenta do tej korony w papierze: szafirów 6, rubinów 4, pereł z kasztami 6.

S c e p t r a

Pierwsze sceptryum szczerozłote na sztyfcie żelaznym: pod gałką wierzchnią diamentów 3. W tymże sceptryum szmaragd szlifowany 1, szafir szlifowany 1, topaz szlifowany 1, rubiny małe u dołu 3. Puzdro nowe na nie zrobione z safianu czerwonego, aksamitem czerwonym wyklejone. Drugie sceptryum małe złote na sztyfcie żelaznym od korony węgierskiej, u góry listki złote. Trzecie sceptryum srebrne złociste u wierzchu w koronie wyszczerbione. Czwarte sceptryum srebrne złociste, całe u wierzchu jak bukiet.

J a b ł k a

Jabłek znajduje się pięć. Pierwsze jabłko szczerozłote, na nim sfera mundi rysowana, na sztyftach złotych na nim krzyżyk z pereł czterech i rubinów 2 złożony. Na to jabłko jest futerał z czerwonego safianu, aksamitem ponsonowym wyklejony. Drugie jabłko złote z krzyżykiem złocistym przy koronie królowej. Trzy innych jabłek z krzyżykami, srebrnych pozłocistych (...).

M i e c z e

Pierwszy Szczerbiec być to może tak nazwany dla dziury we strudzinie. Jakie są na nim na krzyżu i na rękojeści napisy z wytłumaczeniem ich umieszczają się na osobnym pa-

pierze. Dwa miecze: pierwszy z herbem Koronnym Orłem na wierzchu, drugi z herbem Litewskim Pogonią; rękojeści i całe oków u nich srebrny, pozłacany. Czwarty od Zygmunta I Zygmunto wskim zowiący się na kształt półkoncerza, rękojeść w nim, krzyż i osada srebrna, pozłacana¹¹.

Inwentarz wymienia także inne przedmioty należące do skarbcza, nie będące jednak regaliami. W roku 1822 powyższą lustrację streścił w przewodniku po Krakowie Ambroży Grabowski, który przy tej okazji określił liczbę kamieni szlachetnych i pereł osadzonych w koronach (korona Chrobrego liczyła 174 kamieni, korona królowych 142 kamienie i perły, korona homagiarna liczyła 178 kamieni i drogocennych pereł, korona szwedzka zaś miała 21 diamentów oraz 255 kamieni z perłami¹².

Podczas prac komisji lustracyjnej bibliotekarz Szkoły Głównej Koronnej Jacek Przybylski odrysował Szczerbiec ze szczegółowym zaznaczeniem inskrypcji występujących na rękojeści miecza koronacyjnego¹³. Dokumentacja Przybylskiego spłonęła w Warszawie w roku 1944 wraz ze zbiorami Biblioteki Narodowej. Dostała się tam razem z archiwum rodziny Popielów z Czapli Wielkich koło Miechowa. Wcześniej znajdowała się w kolekcji królewskiej, która z częścią archiwum Stanisława Augusta przypadła Marcinowi Badeniemu, powiernikowi monarchy, a później drogą familijnych podziałów przeszła w ręce Popielów¹⁴.

¹¹ Archiwum Państwowe w Krakowie - *Terrestria Cracoviensia Nova*, t. 59, s. 503-514. Do dzisiaj zachowały się tylko Szczerbiec i miecz Zygmunta I, który powrócił do skarbcza w roku 1963, por. Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 4, cz. 1, Warszawa 1965, s. 155; J.F. Hayward, *The silver Sword of Sigismund I*, "The Connoisseur" July 1963, s. 196-197.

¹² A. Grabowski, op. cit., s. 320-322.

¹³ Reprodukcje, rysunek W. Eljasz-Radzikowski, Szczerbiec, miecz bolesławowski, Kraków 1898, s. 11-14.

¹⁴ Rysunki Przybylskiego odkrył Stanisław Tomkowicz i opisał na łamach "Czasu" nr 148 z I VII 1879; *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 3, Warszawa 1955, s. 11.

Obecnie, po całkowitym zniszczeniu regaliów, rysunki sporządzone na koronację Stanisława Augusta, lustracja skarbcza koronnego z roku 1792 oraz znana już tylko z reprodukcji dokumentacja Jacka Przybylskiego wraz z rysunkiem korony wykonanym przez Bacciarellego są jedynymi, ostatnimi i pewnymi przekazami dotyczącymi polskich insygniów koronacyjnych.